

Taha Haitham Abdel-Hamid Ali Khazneh, *Tataavuru'l-Fikri'l-Usûliyyi'l-Hanefi*, (Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2015, 528 sayfa.)

İlmî disiplinlerin her alanında olduğu gibi fıkıh usûlü alanında da birçok ekolün ortaya çıkması ve ortaya çıkan bu ekollerin süreç içerisinde gelişerek belli noktalarda değişikliğe uğraması doğal karşılanmıştır. Ekollerin kronolojik gelişimini tarih ve tabakât türü kaynaklardan takip etmek mümkün olsa da ekollere ait düşüncenin muhtevasına dair gelişim, değişim ve dönüşüm seyrini bu kaynaklardan takip etmek mümkün değildir. Zira bir ekole ait düşüncenin muhtevâsı ile ilgili ortaya konulacak sonuçlar için tarih ve tabakât türü eserlerin yanı sıra ilgili ekole ait eserleri, hatta ulaşılabildiği kadarıyla sahada ortaya konulan bütün birikimi değerlendirmek gerekecektir. Günümüzde fıkıh usûlü çalışmalarıyla adından söz ettiren Haitham Khazneh'in yüksek lisans ve doktora tezlerinin gözden geçirilerek *Tataavuru'l-fikri'l-usûliyyi'l-Hanefi* adıyla tek kitap halinde yayımlanan bu çalışması, Hanefi usûl düşüncesinin ortaya çıkışını ve gelişimini ele almaktadır.

Eser bir mukaddime, iki bölüm, sonuç ve bibliyografyadan oluşmaktadır. Mukaddimedede kitabın içeriği ile ilgili ön bilgiler, İslam düşüncesinin gelişimi, esasları ve İslam düşünce sistemindeki disiplinler kısaca ele alınmaktadır. Birinci bölümde "Hanefî mezhebinin usûl düşüncesinin tarihsel gelişimi", ikinci bölümde ise "Hanefî mezhebinin usûl düşüncesinin muhteva bakımından gelişimi" ele alınmaktadır.

"Hanefî mezhebinin usûl düşüncesinin tarihsel gelişimi" başlıklı birinci bölümde Khazneh, "Usûl Düşüncesinin Gelişimi", "Hanefi Usûlcüler" ve "Hanefi Mezhebinin Fıkıh Usûlü Düşüncesi" gibi ana başlıklara yer vermiştir. "Usûl Düşüncesinin Gelişimi" başlığı altında, usûl düşüncesinin tanımı, usûl ilminin ortaya çıkışı, tedvini ve Hicri II. asırdan sonra gelişen usûl düşüncesi konularını işlemiştir. Usûl düşüncesinin tanımını yapan Khazneh, usûl ilmi ve usûl düşüncesinin farklı kavramlar olduğunu dile getirmiş ve elimizdeki eserin "el-fikru'l-usûlî/usûl düşüncesi" kavramıyla ele alınmasının, içeriğinin de farklı olmasını gerektirdiğini vurgulamıştır. Fıkıh usûlünü "şer'î hükümlerin tafsîlî delillerden istinbât edilmesine vesile olan kâideler bütünü", usûl düşüncesini ise "usûl meseleleri ve kaideleri ile ilgili aklın (düşünme) çabası" şeklinde tanımlamış ve bu iki kavram arasındaki farklara yer vermiştir (s. 17-18). Yazar, usûl ilminin ortaya çıkışını işlerken, ilk

usûlcünün Hz. Peygamber olduğuna, tercih edilen görüşe göre onun içtihat ettiğine ve yanlış içtihatlarının Allah tarafından düzeltildiğine yer vermiştir. Ayrıca yazar, Hz. Peygamber, sahabe, tâbiîn ve müctehid imamlar dönemindeki içtihat faaliyetlerini örnekler üzerinden incelemiştir (s. 19-23). İslamî ilimlerin kollektif şekilde tedvininin hicri II. asrın ikinci yarısında başladığını belirten yazar, bu dönemden itibaren genelde tüm İslamî ilimlerin özelde de usûl ilminin tedvinini zorunlu hale getiren etkenleri kaydetmiştir (s. 25). Usûl ilmini ilk tedvin eden kişi ile ilgili tartışmada farklı iddialara yer veren yazar, bu noktada ilk usûl metnini kaleme alanın İmam Şâfiî olduğuna ilişkin görüşe katıldığını dile getirmiştir. Yazar, elimizdeki literatürde III. asırda kaleme alınmış derli toplu bir usûl eserinin olmadığı yönündeki genel kanıya katılmış ve III. asırda yazılan usûl eserlerinin büyük çoğunluğunun yalnızca bir veya birkaç meseleyi ele aldıklarını ifade etmiştir. Ayrıca IV. asırda özellikle Hanefîlerin usûl anlayışını ortaya koyan eserlerin kaleme alındığını, V. asırda telif edilen eserlerde ise fıkıh usûlü yöntemi olarak Hanefîlerin yöntemi ve mütekellimûn yöntemi olmak üzere iki yöntemin uygulandığını, daha sonra ise İbn Saati ile başlayan ve bu iki metodun sentezi sayılabilecek ayrı bir yöntemin kullanıldığını kaydetmiştir.

“Hanefî Usûlcüler” başlığı altında yazar, Ebû Hanîfe döneminden hicri 1294’te vefat eden Elbistanlı Yemli hazâde Mustafa Kâmil Efendi’ye kadar elliden fazla Hanefî usûl âliminin biyografisini vefat tarihlerine göre sıralamıştır (s. 34-87). “Hanefî Usûl Düşüncesinin Gelişimi” başlığı altında yazar, Hanefî mezhebinin usûlünün gelişimini üç evreye ayırmıştır. İlk evrede mezhebin ortaya çıkışını, İbn Mes’ûd, İbrahim en-Nehaî, Ebu Hanife, Ebu Hanife’nin öğrencileri, öğrencilerinin öğrencileri ve literatürde mezhep şeyhleri olarak anılan III. asırdaki Hanefî usûlcülerin Hanefî ekolünün gelişimindeki katkılarını belirtmek suretiyle ele almıştır. Ardından mezhebin bu evredeki usûl düşüncesinin temel özelliklerine yer vermiştir (s. 131-133). İkinci evre olarak tanımladığı zaman diliminde ise yazar, Hanefî mezhebinin tedvinine yer vermiştir. Hanefî usûlü açısından altın çağ olarak değerlendirilen bu evrenin hicri IV. ve V. asırları kapsadığını ve usûl ile ilgili Hanefî doktrinine dair kapsamlı ve yön verici eserlerin bu evrede yazıldığını ifade etmiştir. Ayrıca Irak ve Semerkant ekolleriyle, Debûsi, Pezdevî ve Serahsî’nin bu evreye katkılarını ele almış; usûle ilişkin meselelerin Ebu Hanife’ye nispetine ve bu evredeki usûl düşüncesinin özelliklerine yer vermiştir (s. 181-184). Üçüncü evrede ise Hanefî mezhebinin olgunlaşmasını ele alan yazar, mezhebin olgunlaşma evresinin Debûsi ile başlayıp Pezdevî ve

Serahsî ile devam ettiğini ve bu çizgide gelişen usûl düşüncesinin sonraki Hanefîler tarafından kabul gördüğünü ifade etmiştir. Yazar, Fukahâ ve mütekellimûn metotlarının sentezi olan memzûc metodun belirginleşmesinin, bu alanda orijinal metinlerin ortaya çıkmasının ve Hanefî usûl düşüncesinin duraklamasının bu evrenin önemli özelliklerini oluşturduğunu kaydetmiştir (s. 185-192).

“Hanefî Mezhebinin Usûl Düşüncesinin Muhteva Gelişimi” adını taşıyan ikinci bölümde, birinci bölümde teorik düzeyde tartışılan kronolojinin tematik tartışması yapılmıştır. Bu bölümde tüm usûl meseleleri yerine usûl sahasında birçok ihtilafın temelinde yer alan ve Irak ve Semerkant ekolleri arasında ihtilafı olan dört mesele incelenmiştir. Bunlar; manaya delaleti açık olan lafızlar, Kelâmî meselelere taalluk eden usûlî meseleler, Sünnet ile ilgili usûlî meseleler ve Kıyâs ile ilgili usûlî meselelerdir. Yazar, bu bölümde manaya delaleti açık olan lafızların Irak ekolüne göre kesinlik, Semerkant ekolüne göre ise zan bildirdiğini ve Debûsî’den itibaren birleşen Hanefî usûl çizgisinin de genel olarak Irak ekolünün görüşleri üzerinde karar kıldığını belirtmiştir. Yazar, birçok fıkıh usûlü meselesinin temelinde yer alan hüsün ve kubhun aklılığı, Allah’ın fiillerinin illete bağlı olup olmadığı ve kulların kendi fiillerinin yaratıcısı olup olmadıkları gibi kelâm kökenli meseleleri tartışmış ve Debûsî’den itibaren birleşen Hanefî usûl çizgisinin hangi görüş üzerinde karar kıldığını ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra, sahâbenin “şununla emrolunduk, şundan nehyedildik” veya “bu konuda sünnet şöyleydi” ifadelerinin değeri, karine olmadan Hz. Peygamberin fiillerinin hükme delaleti ve sahâbe kavlinin değeri gibi meseleleri ele almış, Irak ve Semerkant ekollerinin görüşlerini tartışarak Debûsî’den itibaren birleşen Hanefî usûl çizgisinin hangi görüş üzerinde karar kıldığına yer vermiştir. Son olarak kıyas ile ilgili usûl meselelerini ele alan yazar, illet-hüküm ilişkisini tartışmış, Irak Hanefîlerine göre illetin hüküm için sadece emare olduğunu ve hükümün konulmasındaki rolünün zayıf olduğunu, Semerkant Hanefîlerine göre ise illetin hüküm için mucip (hüküm koyucu) olduğunu ifade etmiştir. Debûsî’den itibaren birleşen Hanefî usûl çizgisinin, kıyas ile ilgili meselelerin bazılarında Irak ekolünün görüşü üzerinde, bazı meselelerde ise Semerkant ekolünün görüşü üzerinde karar kıldığını kaydetmiştir.

Sonuç bölümünde Khazneh, eserin içeriğinin genel bir değerlendirmesini yapmış ve önce birinci bölümün değerlendirmesi mahiyetinde olan Hanefî mezhebinin gelişimini üç evrede değerlendirmiştir. Kufe’de ortaya çıkan ve İbrahim en-Nehâî yoluyla Abdullah b. Mes’ûd’dan

gelen birikimin Ebu Hanîfe ve öğrencileri tarafından sistemli bir şekilde ortaya konulması süreci olan hicrî III. asrın başlarına kadar olan zaman dilimini birinci merhale; mezhebin altın çağını yaşadığı, usûlünün tedvin edildiği, Irak ve Semerkant ekollerinin ortaya çıktığı hicrî III. asrın başları ile V. asrın sonları arasındaki zamanı ikinci merhale olarak ele almıştır. Son olarak da Pezdevî ve Serahsî ile devam eden çizginin Hanefî doktrini içerisinde kabul gördüğü, Hanefî usûl düşüncesinin ciddi bir durgunluk yaşadığı h. VI. asır ve sonrasını kapsayan merhaleyi de üçüncü merhale olarak kaydetmiştir. İkinci bölümün değerlendirmesini, Irak ve Semerkant ekolleri arasındaki usûlî ihtilafları üç başlık altında ele alarak yaptığını dile getiren yazar, manaya delaleti açık olan lafızların delaleti ile ilgili ihtilaflara birinci, kelâmî konulara dayalı usûlî ihtilaflara ikinci, illet ile şer'î hüküm arasındaki ilişkiye dayalı usûlî ihtilaflara ise üçüncü başlıkta değinmiştir. Ancak kitapta ikinci bölümü dört alt başlıkta işleyen yazar sonuç bölümünde sadece üç başlığı zikretmiştir.

Netice itibariyle eserle ilgili birkaç noktaya dikkat çekmek yerinde olacaktır. Eser, Hanefî usûl düşüncesinin hicri IV. asrın sonlarına kadar Irak ve Semerkant alt ekolleri olarak iki ekol şeklinde devam edegeldiğini; V. asırdan itibaren bu düşüncenin Debûsî, Pezdevî ve Serahsî çizgisiyle tek çizgide birleştiğini ve daha sonraki Hanefî usûl literatüründe çoğunlukla bu çizginin takip edildiğini ortaya koymuştur. Ayrıca eserin Hanefî mezhebinin tarihçesini ve usûl düşüncesinin gelişimini ele alması açısından literatüre ciddi katkı sunduğunu söylememiz yerinde olacaktır. Eser, Hanefî mezhebinin Irak ve Semerkant ekolleri hakkında önemli bilgiler içermekle beraber haklı olarak, her iki ekolün bütün usûl görüşlerini ele almamaktadır. Zira her iki ekolün tüm usûl görüşlerini tek bir çalışmada ele almak, akademik bir çalışmanın sınırlarını fazlasıyla zorlamak anlamına gelecektir. Literatüre katkısının yanı sıra eser, konuları karşılaştırmalı olarak tartıştığından fıkıh usûlünün teşekkülü ve gelişimi, Hanefî usûl literatürü ve usûl-kelâm ilişkisi bağlamında okuyucuya ciddi bir perspektif kazandırması yönüyle de dikkat çekicidir.

Birçok meselede kelâmla iç içe olmasından dolayı Fıkıh usûlü eserlerinde bazen bir ekolün itibarının korunması veya karşıt ekolün/ekollerin görüşlerinin çürütülmesi için yersiz eleştirilere yer verilmekte veya karşıt görüşler çarpıtılarak aleyhte kullanılabilir. Eser birkaç yerde buna benzer durumlarda karşıt ekole yanlış görüş nispet ederek kendi görüşünü daha üstün tutma gayretinde olan bazı mezhep

savunucularının görüşlerini, atıf yaptığı ekole ait kaynaklara da müracaat ederek tahkik etme başarısına ulaşmıştır. Özellikle usûl literatüründe bazı görüşlerin Mu'tezile mezhebine nispet edilmesi noktasında hata yapıldığını tespit etmiş ve bizzat kaynaklarına müracaat etmek suretiyle Mu'tezile'nin konu ile ilgili görüşünü ortaya koymuştur (s.421-425).

Eserin elimizdeki baskısında bazı basım hataları vardır. Örnek olarak içindekiler kısmında (s. 525, 527) ikinci bölümün ikinci ve dördüncü alt başlıkları eksik yazıldığından aralarındaki fark anlaşılmamaktadır. Oysa ikinci alt başlıkta Semerkant ve Irak ekollerinin kelâmî anlayışlarına mebni olan usûlî ihtilaflar, dördüncü alt başlıkta ise ekollerin kıyas ile ilgili farklı görüşleri ele alınmıştır. Ayrıca eser konusu itibariyle birçok kişi ve grup ismine yer vermiştir. Kişi ve grup isimlerinin daha kolay ve sistemli bir şekilde takip edilebilmesi için dizin bölümünün eklenmesi daha faydalı olabilirdi. Eserde kullanılan gruplandırma için Semerkant ve Irak ekolleri şeklinde mekânsal bir adlandırma tercih edildiğinden mezhebin teşekkülünü daha anlaşılır hale getiren birkaç coğrafi haritanın kullanılmasının eseri daha da anlamlı kılabilceği söylenebilir.

Sonuç olarak Khazneh'nin bu eserinde Hanefî mezhebinin usul tarihi, Irak ve Semerkant ekollerinin gelişimi, sözü edilen iki ekol arasındaki ihtilaflar, bu ihtilafların kaynakları ve bu ihtilafların Hanefî usûl düşüncesinin gelişimindeki etkisi her kesimden okuyucunun anlayabileceği bir dille ele alınmıştır. Bu çalışmanın, temelde Hanefî usul düşüncesinin gelişimini konu edinmiş olmakla beraber ilk dönem usûl tartışmaları, kelâm-usûl ilişkisi, usûl tarihi vb. konularda araştırma yapacaklara ciddi bir perspektif kazandırması yönüyle faydalı olacağı yönündeki kanaatimizi belirtmek isteriz.

 Araş. Gör. Yasin Akan

Mardin Artuklu Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi
İslam Hukuku Anabilim Dalı